

OHLEDNUTÍ ZA KNIHOU ALEXEJE JURČAKA

Jurčak, Alexej. *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo: Poslední sovětská generace*. Přel. Přemysl Houda a Veronika Bránišová. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2018. 386 s.

Hana Kosáková
Univerzita Karlova
hana.kosakova@ff.cuni.cz

Kniha rusko-amerického kulturologa Alexeje Jurčaka nazvaná *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo: Poslední sovětská generace*, vyvolala značně bouřlivý ohlas v obou svých hlavních jazykových mutacích (*Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, 2005; *Это было навсегда, пока не кончилось: Последнее советское поколение*, 2014, 2016). Také český překlad provázela pozornost recenzentů.

Alexej Jurčak si ve své práci klade za cíl postihnout specifika pozdně sovětské epochy, kterou časově vymezuje z jedné strany smrtí Stalina, z druhé nástupem Gorbáčovovy perestrojky. Východiskem je pro něj odvržení binárních opozic typu státní represe versus občanský odpor a obdobných polárně vyhocených hodnotových kategorií. Tyto protiklady ztotožňuje, jak sám píše, se „západním liberalistickým“ přístupem, který podle něj ve svém výkladu a priori straní jednomu hodnotovému pólu, čímž celkový pohled na sovětskou skutečnost zkrsluje. Pro Jurčakovo pojetí se ústředními stávají pojmy „autoritativní diskurs“ a „performativní posun“, jejichž pomocí ukazuje, že oficiální sovětský jazyk (pojmenovaný také jako „normalizovaný“) utvářelo mechanické opakování hotových a závazných vzorů, obsahová vyprázdněnost a rezignace na referenční funkci. Paradoxně však měl tento systém současně otvírat možnost významových posunů, nových výkladových rámců a hodnotových symbióz, čímž došlo k jeho narušení, postupné delegitimizaci a nakonec pádu celého sovětského režimu (název knihy odkazuje právě k navenek „věčné“, uvnitř však křehké struktuře). Tyto změny autor demonstruje na materiálu sovětské každodennosti a v posunech vědomí běžného sovětského občana.

Zatímco „Doslov“ z pera Matěje Spurného (s. 365–373) představuje až bezvýhradnou propagaci uvedeného konceptu, čeští recenzenti se o knize vyjádřili sice s uznáním, ale i s výhradami.¹ V obou uvedených reflexích je spis zařazen do sousedství prací českých historiků Michala Pullmanna a Pavla Koláře, jejichž pohled je vnímán jakožto paralelní k Jurčakovu přístupu, v doslovu ke knize přímo označenému jako „revizionistický“.

Zásadní námitky vznesla ve svém příspěvku Daniela Kolenovská.² Autor se podle ní upozadováním negativních stránek sovětského režimu a svým zaměřením na úzkou výšeč společnost — mladou městskou inteligenci — dopouští řady deformací.

1 Hroch, Miloš: „Barvy imaginárního Západu: Úniky z pozdního socialismu v knize Alexeje Jurčaka“. *A2*, 15, 2019, č. 5, s. 29.

2 Kolenovská, Daniela. „V krajině omezeného obzoru“. *Dějiny a současnost*, 41, 2019, č. 6, s. 54.

S nejobsáhlejší a bezesporu nejzásadnější kritikou vystoupil Jiří Suk.³ Jeho výhrady se soustřeďují k několika bodům. Jednak kniha redukuje a zjednodušuje příčiny, které vedly k pádu sovětského systému; dále Jurčak podle Suka podléhá obdobným apriorismům, jaké sám vytýká svým údajným názorovým protivníkům, když demonizuje disidenty (soudí totiž, že tzv. „zdravá“ většinová společnost na ně nahlížela jako na „nemocné“ jedince, kteří se nedokáží s realitou vyrovnat „rozumným“ způsobem). A svým výkladem také marginalizuje perzekuce a z nich plynoucí strach, které reakce a postoje sovětských lidí významnou měrou spoluutvářely. Ze stejného důvodu také Suk zpochybňuje Jurčakem proklamovanou apolitičnost zástupců jak šedé zóny, tak paralelní kultur (i v distanci vůči vládnoucímu režimu byl, jak říká, podprahově přítomen prvek opozice, nesouhlasu).

Tolik k dosavadním kontextualizacím Jurčakova pojednání v českém prostředí. Zde se je pokusím doplnit o některé další aspekty. První má poznámka se váže k volbě výchozího textu pro český překlad. Je s podivem, že český editor sáhl po starší, anglicky psané verzi, která při překladu do ruštiny — jak ostatně uvádí již Kolenovská ve své recenzi — prošla značnou revizí. Autor při převodu zohlednil řadu vznesených výhrad, text značně upravil a hlavně rozšířil (ruské vydání má celkem 660 stran proti původním 352). Sám autor v „Úvodu“ k ruskému vydání píše: ukázalo se, že knihu bylo zapotřebí ne „přeložit, ale znovu v ruštině vyložit, a použít proto jiný, někdy nový analytický jazyk,“ a své kroky vysvětluje tím, že obě varianty se „obracejí k různému publiku“ (citace na s. 23 a 24 ruského vydání 2016,⁴ z něhož vycházím i v dalších citacích).

Druhá poznámka je zaměřena na metodologické hledisko, které zůstalo stranou detailnějšího rozboru českých recenzentů. Jiří Suk ve zmíněné recenzi konstatuje „pečlivě odůvodněnou a v knize naplňovanou metodologii“ (s. 369), i Hroch mluví o „propracované analýze, která kombinuje historii, kulturní antropologii a lingvistiku“. Naopak Kolenovská označuje Jurčakov přístup souslovím „útržkovitý teoretický plán“. Jak to tedy s teoretickým založením knihy vlastně je?

Na několika vybraných případech ukáží způsob, jakým Jurčak pracuje s literárněvědným pojmoslovím. Jednou z hlavních autorit, na které se v prvních kapitolách knihy opakovaně odvolává, je filozof jazyka J. L. Austin a jeho teorie řečových aktů. Za podnětné pro vlastní koncepci prohlašuje Austinovo vymezení ilokučních aktů. Při vyslovení tohoto typu výroků není určující kategorie pravdivosti tvrzení, ale moment jeho úspěšnosti ve sféře jednání. Austin se zasloužil mimo jiné o to, že se zkoumání jazykových struktur výrazně přeneslo do sféry pragmatiky. Právě situování výzkumu na pomezí řečové a mimojazykové praxe se stává směrodatným i pro Jurčaka. Předmětem jeho výzkumu, jak již bylo řečeno, se stal oficiální sovětský jazyk, který vzorové mluvní akty mechanicky reprodukuje, čímž se z nich vytrácí obsah, takže mají funkci ritualizovaného jednání (Jurčak pro to užívá pojem „performativní akt“). Ideologický diskurs je však — přes svou zdánlivou strnulost — produktivní. Recipienti s ideologickým jazykem nakládají volně, vytvářejí nečekané druhotné vý-

3 Suk, Jiří. „Kdyby to neskončilo, bylo by to na věčné časy a nikdy jinak“. *Soudobé dějiny*, 26, 2019, č. 2–3, s. 363–370.

4 Jurčak, Aleksej. *Eto bylo navsegda, poka ně končilos: Poslednje sovetskoje pokolenije*. Moskva: Novoje literaturnoje obozrenije, 2016.

znamy, vkládají do něj ironické, parodické či další obsahy. Jurčák poněkud přehlíží, že operace významových posunů slov a nepřímých pojmenování tvoří základní výbavu každé poetiky a že mnohoznačnost patří k základním rysům jazykového znaku. Postupně ve svém výkladu upozaduje nejen vlastní půdu teorie řečových aktů, ale vůbec oblast verbální činnosti. V druhé části knihy se jeho zájem přesouvá do oblasti životního stylu, k módě a materiálním, hmotným objektům (a jejich symbolické hodnotě). Všimá si pokusů sovětského občanstva o nápodobu konzumního způsobu života, čímž jazykový model a otázku lexikálních významových přenosů opouští.

V této souvislosti může překvapit, že ačkoli se Jurčák opakovaně odvolává na Bachtina, Bachtinův koncept dialogismu (polyfonie) zmiňuje v knize jen okrajově, třebaže prokazuje mnoho styčných rysů s Jurčakovým zájmem o otázky promluvy a její situovanosti v konkrétní komunikaci. I Bachtin se snažil svůj výzkum vyvázat z přísně filologického zakotvení a zahrnout do zorného pole i myšlenkový, hodnotový a světonázorový horizont. Při zkoumání románového žánru Bachtin ukazuje, že každá promluva je jednak součástí širších ideologických koncepcí, jednak je vpřadena do sítě dalších, „cizích“ promluv a ovlivněna jejich intencemi. Jednotlivé repliky pak fungují ve vzájemných střetech, kříženích i kolizích a hlas není ve výsledku autonomní a statický, ale nese dialogický charakter. Každé opakování řečové jednotky přináší výrazný významový posun. Už svým zakotvením v komunikačním prostředí získává totiž promluva schopnost generovat nové, nečekané a předem nezamýšlené významy. Bachtin usiloval o usouvztažnění díla s širšími, sociologizujícími, zejména ale duchovními a noetickými pojmy, čímž polemizoval s formalismem jakožto předním zástupcem dílocentrického přístupu. Je však třeba si uvědomit, že tyto kroky podnikal proto, aby zkonstruoval pozadí, odkud s o to větší přesvědčivostí postihoval procesy probíhající v umělecké sféře. V centru jeho pozornosti zůstávají fakta umění (zejména výzkum románové formy). Sociologizující pojmy a kategorie mu slouží jako předpolí k bližšímu ohledání estetických fenoménů.

Jurčák klade daleko větší důraz na Bachtinovy rané studie „Autor a hrdina v estetické činnosti“ a „Promluva v románě,“ které také balancují na pomezí uměleckého a sociologizujícího zkoumání. Vypůjčuje si odtud pojem „vněnachodimost“, s jehož pomocí Bachtin zkoumal — pozdější terminologií — zejména různé vnitrotextové narativní subjekty, jejich pozice, strategie, řečovou aktivitu a postojové ukotvení. Jurčák tento pojem (v překladu do češtiny přes angličtinu jako „život vně“) opět přenáší do mimoliterární a mimojazykové sféry, používá jej prostě a jednoduše k uchopení vztahu konkrétních žijících jedinců k sovětské politickému zřízení, popisuje míru jejich slábnoucí identifikace se systémem. V dalším výkladu pak s pomocí tohoto výrazu konstruuje můstek, jímž pojmenovává možnosti seberealizace mimo dosah komunistické ideologie a státních institucí — jako postup vedoucí k odklonu od oficiálního světonázoru.

Hrubé zkraslování původních teoretických konceptů je dobře vidět také na Jurčakově zacházení s Jakobsonovým pojetím tzv. estetické (poetické) funkce. Tento pojem byl vyústěním dlouhého teoretického zkoumání, vznikl jako výsledek úvah započatých formalisty a završených — v návaznosti na Jakobsona — pražským strukturalismem. V daném pojetí je estetická funkce chápána jako složitá proměnná, která se podílí na tom, zda — a jak — lze konkrétní slovesný text vnímat jako esteticky nasycený, jako nositel uměleckých kvalit. Estetická funkce, provázená nadto vždy

i dalšími funkcemi, spoluutváří pole, jež se dynamicky proměňuje jednak v závislosti na diachronním vývoji uměleckých forem samotných, jednak v souvislosti s interpretační zkušeností a horizontem recipientů. Promítají se sem v posledku kategorie nejen individuální, ale i kolektivní, dobově podmíněné, včetně hodnotového nastavení společnosti. Podobně jako Bachtin tihne i Jakobson k ohledávání umění jako specifické lidské činnosti s nezastupitelným posláním, byť poetiku chápe jako ústrojnou součást lingvistiky.

V Jurčakově podání se však estetická funkce „proměňuje“ v pouhý jazykový experiment, či ještě méně: jde jen o to, „jak vyjádření zní“ (s. 167). „V poetické funkci hraje hlavní roli označující lingvistického znaku — zvuková forma, rytmická kresba, přízvuk, syntaktická struktura“ atd. (s. 167). Oficiální sovětský diskurs byl vydestilován do míry, kterou údajně „Jakobson přiřadil ‚poetické funkci jazyka‘, proto označující tohoto diskursu bylo možné obdařit významy svého vlastního světa“ (s. 256), tvrdí Jurčak. Takový způsob osvojení a svévolné aplikace literárněvědných termínů vyvolává dojem, že přestávají sloužit svému bytostnému určení. Vytrženy ze svých původních, promyšlených a ucelených teoretických systémů se stávají pouhým vnějškovým ornamentem, „výztuží“, jejíž hlavní funkcí je text posvětit a nobilitovat jakožto vědecký.

Tím ale nechci říct, že by Jurčakova kniha nestála za přečtení. Je cenná v rovině líčení specifik zvoleného období, její síla je v popisu vybraných jevů odporovaně skutečnosti, ve shromáždění rozhovorů (byť jsou většinou pořizovány až ex post) a dobových svědectví. Promítá se sem i vlastní autorova zkušenost a prožitek; sám, vystudovaný fyzik, před odchodem do USA v polooficiální sféře působil (měl na starosti management hudební skupiny AVIA). Ve výsledku je spis přesvědčivý tam, kde se badatel zaměřil na konkrétní ze sféry života určitých skupin sovětské společnosti (recepcie západního rocku, fenomén rádiového vysílání) a odhalil posuny v jejich vědomí. Zachytil jevy, které podléhají času (vypalování desek na rentgenové folie čili „rock na kostech“, pořizování dalších nosičů vysněné hudby, sběr atributů západního spotřebního života jako plechovek od nápojů a jejich vystavování v bytech, rituál vykládání vtipů a anekdot), a módy, které rychle mizí (okázalé nošení igelitových tašek, honba za značkami a jejich imitace). Kniha tak zpřítomňuje specifické projevy sovětské mentality, přináší zajímavé interpretace a dílčí postřehy (texty rockových písní byly sice jazykově nepochopitelné, ne však nesmyslné — co do symbolické hodnoty smysl měly). Autor si rovněž všímá symbiózy a spojování zdánlivě nespojitelných kulturních a hodnotových kódů (tj. sovětských a liberálních): plakát skupiny Police visel vedle portrétu Dzeržinského, komsomolec nakupoval na černém trhu rockovou hudbu.

V závěrečných kapitolách knihy — a uvnitř spíše tradičního výkladového rámce — Jurčak přiblížil a jedinečným způsobem evokoval specifika uplynulé historické epochy. V tomto ohledu je třeba uznat jeho zásluhu — v roli pozorovatele, kronikáře a sběratele kuriozit.

